

Милош ЂОРЂЕВИЋ*

ЕПИСТОЛАРНА ПРОЗА ЊЕГОШЕВА

(Назнаке аутопоетике)

*Доистіа удивленија достіојно (је) да се све наше стівари
на обрнутий дурбин зледају...*

*Свак са своје стівари зледа, свак друкчије очали на очи
носи.*

П. П. Његош

1.

„Једно је писати пријатељу, а друго је писати свима”, писао је Гај Плиније Млађи, и на тај начин извршио суштинску поделу карактера писама као епистоларне прозе. Приступајући проблему из те перспективе, која у једној димензији одређује и Његошева писма, чинимо разлику између њиховог личног и општег, односно индивидуалног и колективног значења, јер је наш писац, заиста, писао и пријатељима и свима. У сваком случају, 1800¹ писама је од значаја за схватање Његошеве делатне и сложене личности у ери романтизма, историје и аутопоетике, када је реч о стваралачком процесу и чину.

Писма као 1) карактеристичка уметничка форма и 2) примарно средство комуникације у Његошевом времену, такође су услов и целовитог тумачења Његошевих тема и дела.² Као чињеница она су, у нашем приступу проблему, значајна за суштинско разумевање историјског, естетичког и

* Доктор књижевности, доцент на Филозофском факултету у Приштини.

¹ Његошева писма су више пута објављивана. Наши наводи су по књизи Петра II Петровића Његоша *Изабрана писма* (приредили Никола Банашевић, Видо Латковић и Јевто М. Миловић), Просвета, Обод, Свјетлост, Београд, Цетиње, Сарајево, 1967. У загради је број странице.

² Део рада саопштен је на научном скупу „Династија Петровић – Његош”, Подграда 29. 10. – 1. 11. 2001.

аутопоетичког, чиме он обележава епоху српског романтизма.³ Испитујемо очигледне и могуће теме, мотиве и идеје саопштене или назначене у писмима а препознатљиве у уметничком тексту, које откривају стваралачку и историјску свест Његошеву и транспарентност његове историјске и уметничке личности.⁴ *Централна је идеја: ићи од њисама ка уметничком делу, и то је новина у нашем ѡрисању, као ѡрилоџ Његошологији, а не само од дела ка ѡисмима, што доминира у критици.*

Од писама предочавамо она која додирују *Лучу* и *Горски вијенац* и потврда су тезе да су значајна за разумевање и тумачење Његошеве експлицитне и имплицитне поетике истовремено, зависно од тога како им се приступа, као примарном или као секундарном извору, односно да ли су критичару примарни или помоћни текст. Да би се остварио циљ, анализу ћемо продубити сведочењима Његошевих савременика у њиховим писмима, јер су сродна и такође на нивоу епистоларне прозе, као и Његошевим тестаментом као специфичном формом писма битном за кондензовано извршавање његовог дела, животног и уметничког.

2.

Да осветљавање аутопоетичке и критичке свести Његошеве у писмима пружа мноштво битних основа за разумевање личности и дела сведочи писмо Сими Милутиновићу Сарајлији са Цетиња, 1845. године, у којем га обавештава да је написао „дијелце *Луча микрокозма*” и тражи да се штампа. Сви захтеви се тичу опремања књиге, а о њеном садржају готово ни речи. „Мрави, позвати на биће творцем, састављају своја искуствена мравишта, и почеле великољепне своје палате. И ја, као твар умна створитеља, треба сагласју општем да подржавам” (125).

Тај први, индиректни, суд о *Лучи* за сваког критичара значајан је из два разлога:

1) Открива Његошево аутопоетичко полазиште, односно стваралачку визију. Његова стваралачка промисао је божанског порекла, „твар умна створитеља”, и треба да буде, у сагласности са природним, космичким и божијим законима. Он, дакле, моли демијурга или Биће-за-себе и ствара као део створено биће од великог демијурга или Биће-по-себи.

2) Суд јесте први критички путоказ за анализу 2010 стихова *Луче* и јасно сугерише њен космичко-религиозни тематски оквир и карактер. Њен

³ Први пут нека писма смо анализирали у тексту „*Свест о делу и свест о чину* у Горском Вијенцу” у књизи *Стваралачки дух и аналитички чин*, Институт за српску културу Приштина, Лепосавић 2001, 9-21.

⁴ Свест о уметничком делу код српских романтичара може бити предмет посебне студије значајне за разумевање ове школе, покрета, стила и епохе.

квалитет, међутим, није у сагласју са Његошевом ефектираном скромношћу именованом одредницом „дијелце”, коју понавља и у писму од 19. августа 1845. године, а посебно не са остављеном могућношћу да *Луча* остане „на жртву мишевима и мољцима” (127), како пише Милутиновићу.⁵

Аутопоетички први суд о *Лучи* говори да аутор мисли дело и има јасну представу његове генезе и значења, односно да мисли уметност и да прихвата теорију која има хеленско филозофско и уметничко исходиште. „Ја памтим добро”, пише он Теодору Тирки неколико месеци касније, „шта смо ми говорили у Бечу о поезији и о оружју” (133). Поезија као предмет расправе у овом примеру именује свест о уметности и, више од тога, једну страну Његошеве личности – стваралачку. Оружје, пак, одсликава другу страну личности, историјску, владалачку и епску, народни карактер, који га чини романтичарем поетским, врхом у српском романтизму. И заиста, *Његош између поезије и оружја – то је позиција, пошврћују и писма као епистоларна проза, исходиште за тумачење аутопоетике његове*, из које се поуздано може сагледати и разумети Његошева природа у горштакком народу.

И писмо Сарајлији од 30. маја 1846. године тиче се *Луче* и индикативно је за наш поступак испитивања Његошеве епистоларне прозе и истовремено говори о његовој личности и делу. Интересовање за судбину дела аутор овако објашњава: „Не прими ово за потрк к врху магическе горе, него за општу слабост људску; желаније, и по вишој части будаласто, неограничено влада у човјека” (141). Иако негира мотив интересовања – очекивање да га дело успије на стваралачки врх, слуги се да и то може бити узрок, аутор прецизно дефинише да је то последица жеље за стваралачким успехом. А како *Луча*, осим из надахнућа, настаје из широких Његошевих знања, као и познатих утицаја и дотицаја, то мисао да „училишта су воздигнута да се остре умови људски” (142), иначе и сама поетичка, казана сестрићу Петру, упућеном на школовање у Србију – јасно објашњава карактер и претходног исказа.

Романтичар зна да су живот, мишљење и стварање, чији су циљ и лепота, условљени: «Како ће човјек живјети, а не мислити?», односно са «смртног одра, да очи не баци на красно створеније» (193) – пише у писму др Маринковићу, у којем мисли и смрт⁶ док кроз душу већ пролази као «зраке

⁵ Његошева брига за изглед штампане *Луче* која треба да има „дивну печатњу”, „лијепу карту”, са „високим идеалним вигњетом „јасно сугерише свест о делу и уверење да јистички садржај треба да опрати адекватна спољашница форме књиге.

⁶ У овом писму читамо индикативне мисли за комплексније тумачење Његошевих идеја: «У мојој болести ја сам и о смрти помишљао, него ова мисао нимало мени шкодила није, но шта више зраке су ми душевне лакше кроз тијело проницале. (...) Моја је идеја међу небесима и гробницом смијело лећела, и ја сам смрт овако разумно: или је тихи, вјечни сан који сам боравио пређе рођења или лако путовање из свијета у свијет

кроз танке и раздробљене облаке» (192). Могу ли и те зраке бити и оне из *Луче*? Оне се, видимо, тичу теме *Луче* Његошеве, религије и смрти.

Критичку свест, поетичка опредељења и нека стилска питања аутор назначавача анализом *Горског вијенца* који оцењује као свој „најбољи састав”.⁷ Битан је контекст у којем га разматра: „Е па добро; он ће се само допасти мојим Црногорцима, а зато што сам у њему изнео њихове обичаје, њихов начин мишљења и говора, њихов карактер, те се виде као у огледалу; али се неће допасти образовном свету, који ће ми замерити да оно није права драма, до владика Данило, који је главна особа увек мудрија, а скоро ништа не ради па ипак дело које смишља испада му срећно више неким случајем него његовим напором. Ја сам опажао те мане и ма да радо не поправљам што сам једном написао, наумио сам да их исправим при другом издању.”

Предмет анализе су 1) функција уметничког дела и његова рецепција код Црногораца и у „образовном свијету” и 2) питање драмске форме и акције јунака као централна питања жанра. Његош критичар је, дакле, у сведочењима савременика већ назначио основне *теме и дилеме* дела.

Експлицитни и критички поетички исказ Његошев налазимо у писму Вуку Караџићу из 1833. године у који нас уводи усхићење „руком творца” чија се благодет излила на Русију. Осврћући се на смисао српске народне поезије, на чијим ће темељима и обрасцима почети да зида свој стваралачки корпус, укључујући и народни језик, Његош пише: „Српски је Хомер у народној поезији ко је хоће разумјети и коме је српскост мила; а ко неће, залуд му сва добра качества праве поезије у народним пјеснама”(43).

Критичко полазиште нас води ка првом средишту Његошеве аутопоетике – народној поезији и тематски одређује његов стваралачки корпус на чијем почетку стоји стварање по идејном, тематском и жанровском угледању на народну епiku. Према томе, она је прва координата за разумевање Његоша ствараоца „житеља пустиње Цетињске” (45).⁸ У том свету живи богом надарени народни певач, који је „за удивленије људима као прости Србин који је оволико пјесама мога упамтит у своју просту главу” (48).

Вредности српске народне поезије вратиће се критички и у предсмртном часу, дефинишући њен тематски оквир, место у обликовању живота народа и, коначно, утицај на његово стварање: „Наше су народне пјесне

и причисљење бесмртноме лику и вјечно блаженство» (192). Оне се тичу теме *Луче*, Његошеве религије и реализма мишљења смрти итд.

⁷ *Савременици о Његошу*, „Ново поколење” Београд, 1951, 142.

⁸ Када приређивачи *Изабраних писама* наглашавају да су одабрали писма која се издвајају неком на лични „начин саопштеном појединошћу”, онда то илуструје и ова метафора о „пустињи Цетињској” у којој живи и ствара владар/мислилац.

историја јуначка, епопеја народна. У њима човјек може видјети какав је народ који их пјева. Ја сам љубитељ поезије” (210).⁹

Испитивање процеса генерирања идеја и најмањег заједничког чиниоца у Његошевим писмима и његовог пројектовања у уметничком тексту, видимо, има новину пуног смисла и до сада није целовито као проблем осветљен. Иако се трагови и чињенице тог процеса могу наћи готово у сваком писму, највише их има, најзначајнији су и најмање подложни спорењу, они трагови и оне чињенице дате у писмима ствараоцима: Сарајлији, В. Караџићу, С. Вразу и другима, као и у писмима из Напуља, Петербурга, која су, заправо, путописи и дневници, и готово у целини припадају уметничкој епистоларној прози.

Историјске теме, поетске опсервације и естетичке домаћаје на једном месту налазимо у писму Вуку Караџићу:

„Бог и ја сасвим знамо моје положеније.

Паклена се мрежа разастире. Стари су се ђаволи бојали краста, а данашњи се боје слободе. Да је човек постојан, што би требало да је, ја би јој најусрднији жрец био, али ми кад и кад крвава и тврда борба досади, те проклињем час у који је скочила ова искра у наше горе из гомилах пепела величине Душанове, рашта и ова није умрла ђе се огњиште српско угасило, но се припела на гору те бјеска и довикује на себе громове, злобе и зависти, како златна игла потресне стријеле облачне. Не, Боже ме сачувај! Ја сам највиши грешник на земљи када што противу ње помислим” (154).

У цитираном писму исповеда Његош своје бројне теме и дилеме. Свака реченица је мисао за себе, једна скала личног и историјског осећања времена и положаја, па писмо можемо, уз незнатне интервенције, сложити као поетску прозу:

„Бог и ја сасвим знамо моје положеније.

Паклена се мрежа разастире.

Стари су се ђаволи бојали крста,

А данашњи се боје слободе.

Да је човјек постојан, што би требало да је,

Ја би јој најусрднији жрец био,

Али ми кад и кад тврда и крвава борба досади,

Те проклињем час у који је скочила ова искра

У наше горе

Из гомилах пепела величине Душанове

⁹ Писмо Л. А. Франклу, Цетиње, 12. октобар 1850.

Рашта и ова није умрла
 Ђе се огњиште српско угасило
 Но се припела на гору те бјеска
 И довикује на себе громове злобе и зависти
 Како златна игла потресне стријеле
 Не, Боже ме сачувај!

Ја сам највиши грешник на земљи.
 Када шта противу ње помислим”

Поетизација мисли – основна је одлика ове епистоларне прозе и када је исповедна („Ја бих”), и када промишља историју („величине Душанове”), и када се успиње космичким висинама („душевно-електричког телеграфа”, „стријеле облачне”). Она је остварена хармонијом и ритмизацијом, с пуно везивног ткива, а у основи је пословички сажетог израза, епског мисаоног склопа и пројекције света. Све говори да Његош има историјску и поетско-критичку визију света као *света између њезије и оружја* и између светлости и гробнице. Он зна ту његову реалну и могућу пројекцију и зато Јеремији М. Гагићу пише да је „доста *удивленија* достојно да се све наше ствари на *обрнути дурбин зледају* (подвукао М. Ђ.); ал да: што хоће људи, то и вријеме трпи” (156). Естетичка песничка визија, свет изван реалних координата – то је Његош песник, казује својим бићем проза писама.

3.

Поменуте етичке дилеме у *Горском вијенцу* дословно поетизоване казане су у писму Осман-паши Скопљаку и, како се види из прве цитиране реченице, духом јесу што и „отпоздрав на писмо” Селим-паши. „Моје је срце за људе свагда чисто и опрато, а с нељудима принуђен је човјек да се нељудски влада, јер иначе не може и да би хтио” (151).

Значајна је даља анализа овог текста: 1) По структури он је уметнички и филозофски срочен, јер изражава емоционалан и рационалан став према проблему човечности. 2) По начину саопштавања личног става о проблему има две димензије; у првој равни је исказ пошиљаоцу поруке („моје је срце за људе свагда чисто и опрато”) и карактерише етичку и емоционалну страну личности пошиљаоца; у другој је објективизација, филозофско уопштавање проблема човечности саопштено из неутралне позиције трећег лица („с нељудима принуђен је човјек да се нељудски влада”), јер у противном писмом се, као средством комуникације, улази у сукоб са Осман-пашом.

Док овај исказ говори о етичко-естетичкој, романтичној димензији Његошеве личности, његов људски карактер, целовито осветљава исказ у пи-

сму Едуарду Грију: „Ви ћете може бити рећи да ја правдам Црногорце, но *што би било проишав моје часћи и интереса кад бих криве правдао, као што је проишав моје часћи када прави сирадају*” (подвукао М. Ђ. 160).¹⁰ Сложена Његошева личност у службеном писму иста је она сложена стваралачка личност из уметничког дела, и на то упућује став „против моје части” (у принципу) и интереса (у службеном положају). Да појмови части и интереса тачно раздвајају два слоја у личности – казује наставак мисли у којој појам *часћи* опет има исту функцију и значај.

Црна Гора је, феноменолошки посматрано, Његошево дело, његов примарни глобални симбол.¹¹ Исту функцију има и у писмима, било да се посматрају као *документарни текстови и низ чињеница*, било да се доживљавају као *уметничка проза*. Из прве перспективе она је проблем о којем се мисли, а из друге – уметнички предмет који се осветљава сликама и уметничким говором, као у писму Георгију Николајевићу: „Црна Гора је само зло како је зли нарочити гони, а ја који сам њен син не могу јој име произрећи што се нећу згрозити. Али је опет с тим знаменита што је коматић од развалина нашега царства (...) Стога је знаменита Црна Гора што је доиста показала што може слабије са силнијем, што може чоек, кад хоће радити. Црна Гора је гнијездо војинствене гордости, ће се браћа, јединци синови – све радо на жртву дава, само да остане непорочна чест праћедовска. Црна Гора је урна у коју је силно име Душаново прибјегло, у коју се свештено храни витешко име Обилића и Скендербега” (195).

Слобода је централни Његошев појам и услов за разумевање живота. До њега се долази феноменолошком редукцијом мисли из писама. „Истина је”, објашњава он Ф. С. Стадиону, „ја сам љубитељ благоразумне слободе која дичи и облагорођава човјека. Она је наш жртвеник којему се најблагороднији производи овога горскога гнијезда јоште од памтивјека приносе. Него је и то истина, стотине путах дијелом освједочене, да сам ја највиши непријатељ анархије, која је гора него куга. Та мени је анархија више главобоље дала но иком у Европу” (178).

Као историјска факта писма пројектују Његошеву располућену личност између акције и мисли. Располућеност је узрок етичке дилеме поводом истраге потурица у *Горском вијенцу*, означава његово идејно и поетичко чвориште. Илуструју је бројна писма. Упућујемо на писмо Петра II и Сената црногорског подгоричким и спушким Турцима из 1834. године, јер открива, у више равни, смисао етичке дилеме. Пошиљалац („Петар II и Сенат црногор-

¹⁰ Писмо је са Цетиња, 18. јануар 1848.

¹¹ У студији *Његошева психологија и филозофија стварања*, Градска библиотека Нови Сад, 1997, Радомир В. Ивановић осветљава *шајну* као глобални Његошев симбол у поезији и разлаже га на *шајну мишљења*, *шајну посидојања* и *шајну стварања*, имајући увек на уму онтолошки и поетолошки аспект.

ски”) и прималац (подгорички и спушки Турци) као и његова прва реченица: „Владика и Сенат црногорски поздрављамо бегове, аге и спахије и све Турке подгоричке и спушке” (48) – све упућује на реалну генезу одговора

„Од владике и свијех главарах
Селим-паши отпоздрав на писмо”

Ту се, дакле, сучељавају и прожимају *владар и мислилац и државник и њесник*, односно *лично и ојшће, љривајће и љословно, индивидуално и колективнo*. Цитирано административно Његошево писмо могло би бити генеза уметничког писма Владике Данила који „отпишује” Селим-паши, тој егзистенцијалној опсесији. Оно је индикативно за процес преображаја званичника владара у писца ствараоца. Првога обавезују положај и дипломатски захтеви, другога надахује уметничка могућа казна поетским сликама и језиком онеобичајених значења.

У административном писму читамо како државник тражи мир и враћа посечене главе, јер се њима Црногорци не хвале: „Нити је наше срце у том несрећноме ћелу никаква задовољенија нашло” (46). Али, у истом писму је и порука: „Каквом ни мјером узмјерите, онаквом ћемо ви и вратити”. Дакле, логика је: бранити се, и њу исказ саопштава логички прецизно. Иста чињеница и идеја одбране прецизно и дословно је казана у писму Осман-паши Скопљаку: „Буди увјерен, мој драги пријатељу, да од моје стране нико никог не смије заћести. А ко дође да њих напада, то се зна да ће се бранити” (102). То је Његошева порука о људима и „овоме тврдоме крвавоме крају, но српскоме од искона” (114), како појашњава у писму Сими Милутиновићу Сарајлији.

Исту суштину и писма и уметничког текста *Горскоџ вијенца* налазимо и у писму Осман-паши Скопљаку од 5. октобра 1847. године. „Владика црногорски поздравља Осман-пашу”, почиње оно, док у *Горском вијенцу* читамо: „отпоздрав на писмо”, што је и лексичка идентичност. У епистоларној прози налазимо још неке лексичке и тематско-значењске идентичности са уметничким текстом епског пева. „Ја сам”, пише Његош, „инокосан, ја сам сирак” (151). Или: „Брат брата бије, брат брата сијече, развалине су нашега царства у нашу крв огрезле. Ево опште наше несреће” (152). И: „Помисли, мој драги земљаче, околико народа сабило се у овим горама” (153). Тескоба и мука, глад, суша и куга, етичке дилеме и егзистенцијална питања преломљена кроз огледало народа – све је у писму, као и у уметничком тексту. У писмима Његош ће све пренети на своју душу: „Тесно ми отвсјуду” (146), исповедаће се Јеремији Гагићу, руском конзулу у Дубровнику.

У уметничком исказу *Горскоџ вијенца* логика одбране се подиже и на етички ниво, у исказ се уноси витешки дух, патос поноса, чак ужарена емоција романтичара епско-патријархалног типа. Осећа се нови контекст који

постаје услов сазнавања тренутка и његовог значаја, па Вук Мићуновић ускликује:

Отпиши му како знаш, Владико,
и чувај му образ кâ он теби!

Наравно, за суштину наше анализе битно је да тематски оквир писма и појаве *Горског вијенца* дели тринаест година, што значи да је он константа Његошевог мишљења стварности у којој влада и ствара.

Иста константа одређује свест аутора и извор аутопоетике у писму В. С. Карацићу из 1834. године са Цетиња. Осим што показује Његошево интересовање за уметност и пословице, оно је битно јер завршава стиховима о Српству:

Збогом остај збиљски Србе,
храни Српства душом грбе,
буди свагда оне ћуди
да ти Српством дишу груди,
па ћеш сваком мио бити,
душом ћу те ја љубити.

Реторика и дух стихова, којим се напушта прозни, информативни стил писма, као и стилско-језички израз, имају нечег заједничког са стиховима „Посвете праху оца Србије” у *Горском вијенцу*. Српство је „материјал к славноме делу” и у стиховима писма и у *Посвети*. Од Вука се тражи да му „српством дишу груди” а Карађорђе „дуну живот српској души”, „даде Србе сталне груди” и чини да „Благородством Српство дише”. То је онај Карађорђе чијим ликом Његош мисли да украси издање народних песама сакупљених у Црној Гори. „Молећи Вас да бисте изволели дати их печатити (...) и украсити их образом бесмртнога Карађорђија”. Народна поезија, Српство и Карађорђе – три су темеља Његошевог мишљења чина владања у Црној Гори и чина мишљења процеса стварања као вредности.

Може се, наравно, оваква идентификација два нивоа вредности стихова и њихова различита позиција у тексту и контексту спорити. Ми упућујемо на могућност таквог читања и разумевања и на *констатантност мишљења проблема* код Његоша у стварности и у уметничком делу. Уверени смо да се нови докази за такво читање могу још наћи, посебно у сведочењу савременика и Његошевом тестаменту. Индикативно је у том смислу и писмо Вуку из 1836. године које завршава истим стиховима, с тим што је последњи мало измењен, па се уместо *душом ћу те ја љубити* каже *вјечно ћу те сјомити* (48). Стилска интервенција битно је померила значење и све-

дочи, осим о константној опседнутости темом, о Његошевој свести о делу и аутопоетици.

У писму Александру Карађорђевићу 1843. године он ће, у духу оног што ћемо доцније прочитати у *Посвећи њраку оца Србије* написати: „Славна и бесмртна дјела Карађорђија одушевљаваће Србе довијека” (88). Као у уметничком тексту, мисао писма је надахнута патетиком поетског говора. Писмо Александру Карађорђевићу из 1844. из Беча, у којем моли да Вуку Караџићу врати пензију и плати заостале, објашњава, међутим, разлог стилске интервенције у стиховима Вуку. „Сматрајући ја његове заслуге литературске”, моли Његош, „на ползу нашега народа, пак и његово положење у којем се налази”. Иако је критичко вредновање дела, што је примарно, и реално сагледавање положаја Вука, што је такође значајно, за нас је битно писмо јер афирмише Његошев јасан критички суд о стваралаштву на ползу народа, суд који објашњава померање са знака душом на знак *вјечно ће ше сјомињати*.

Да анализа аналогична није критичарева конструкција, сведочи још једна реченица писма Осман-паши, идејним и лексичким склопом, сугерише да се у епистоларној прози налази Његош из уметничких дела колико и Његош владалац и историјска личност. „Ја сам инокосан, ја сам сирак. Помисли ће су ми браћа, славни и гласовити кнезови и војводе нашега царства” (151), исповеда се он Осман-паши. Није ли то иста мука из *Горског вијенца* казана стиховима:

„Једна сламка међу вихорове
сирак тужни без нигђе никога!”.

Чврст доказ за логику анализе и генерирање идеја пружа писмо Илији Гарашанину из 1848. године у патетично романтичном тону: „Ако је игђе икога, нас ево. Ако ли нема никога, ја не могу ништа до стићети се што сам вам брат. Сад али икад, никад ако не сад” (166). Није тешко закључити из какве је историјске муке, као гуја у процепу, писао ово Његош, као што није тешко препознати да је то оно психолошко стање душе из уметничке визије стварности у стиховима *Горског вијенца*:

Вражја сила одсвуд оклопила;
Да је игђе брата у свијету
да пожали кâ да би помогâ
Помрчина нада мном царује,
мјесец ми је сунце застунуо.
Ух, што мислим, куд сам запливао?

У том контексту дубље се појми и мисао из писма: „Помисли, мој драги земљаче, оволико народа сабило се у овим горама, готово одасвуда затворено” (153). Или, у писму Вуку Караџићу, како смо видели, још драматичније, Његош пише: „Бог и ја сасвим знамо моје положеније”.

4.

Део Његошевих писама, очигледно показује наше испитивање, целином јесу поетски текстови значајни истовремено за: 1) праћење генерирања одређених тема, мотива и идеја и 2) за утврђивање његове аутопоетике и естетичко-стилског укуса. У њима, ако се критички мисле као уметнички текст, налази се мало познати прозни Његош, што се види већ у цитираном писму Вуку Караџићу, које смо *пресложили*, односно превели у ритмичку прозу.

Писмо Николи Томазеу из 1848. године готово у целини можемо читати као поетско-медитативну прозу у којој се размишља о стварности и историји, Косову и борби, неслози и Словенима. Аутор елаборира проблеме као мислилац, филозоф и државник:

„Зла клевета! Бог знаде када ће се племе славенско испод њене гадне анатеме ослободити и када ће га зора истина обасјати. Особито пак противу овога свободнога гнијезда клевета вјечно грми. Је ли крвавије стране у свемирној историји од црногорске? Је ли страшније, витешкије и дуже борбе међу неједнакостју јоште свијет видио него што је видио борбу црногорску после паденија царства на Косову? Злоба и клевета све су ово од свијета колико су могле криле и наопако га представљале из ова четири узрока: прво, што смо Славјани, које клевета по свуда гони; друго, што су наши сусједи били непријатељи свободе, противу ње су тврђи кордон држали него противу чуме; треће, фанатизам тростуки, паклено сјеме неслоге, који је нашем народу више зла учинио но све иноплемене силе и оружје; четврто, што су Црногорци у гдјекојима непристојностима ученици турски, те ураде гдјешто по обичају турскоме (162).”

Његош пише као неко „ко је удаљен од свјесних људих и од литературнога свијета” (168), како говори Станку Вразу, очигледно с наумом да се и поетском медитативном прозом насталом у „соколовом гнијезду” примиче том свету. Та проза, с обзиром на историјски контекст борбе непрестане за слободу и голи живот, а касније и с болешћу, има, осим медитативности, високи тон реторичности, неизбежни плам романтичара, што је и чини *поетском*. Јасно, примарни су тренутак и повод с којим се пише писмо и додељује медаља Обилића, али мисао: „Ти си се из *саме блаґородне зордосиџи на жрџиву дао и сѣрадајухој браћи у ѿмоћ ѿришекао. Ради ѿгоџа љу ѿе ја вјечно љубиџи и вјечно уважавати*” (175), како пише Стевану П. Книћани-

ну, носи назначена обележја и увек се тачно идентификовати као исказ и став романтичара Његошевог типа израслог из епско-патријархалног доба борбе за слободу и национално српско самоодређење, каквог познајемо из уметничких дела.

И писмо Вуку из Млетака и Венеције¹² целином припада уметничкој прози, суштински је путопис који афирмише Његоша мајстора прозног израза. Путопис има два слоја: 1) лично сведочење путописца о предјелима кроз које путује и 2) опсервације ширих тема насталих сликама и размишљањима на путовању. Опсервације се тичу естетичке категорије *укуса* и основе сваког човековог суђења: искуства и знања. „Овде се вкус, сила искуства и некадашње богатство млетачко види” (198).

Свест о карактеру писма/путописа и прозног израза уопште Његош топографише при крају текста: „Могао бих јошт *којеишџа њисаџи* (подвукао М. Ђ., 200), што јасно сугерише да мисли како написано има вредност и значаја. Он пише као неко ко је за „крвавом и бурном катедром” (189) већ двадесет година, дакле, као онај ко на брегу стоји и боље види и уочава силе које противу „целога српства светиње дејствују” (196). А оно је, када би се феноменолошким методом редуковала његова поетика, такође, Његошев глобални симбол. „То је грдна рака сваком добромислећем Србину по сриједи душе и срца. Да није ова несрећа ја знадем да Црна Гора не би Србији полусестра била, но цијела и родна сестра” (207).¹³

Путописној, медитативној и епистоларној прози у целини, као и писмо Вуку, припада и писмо Димитрију Владисављевићу.¹⁴ Индикативно јер појмовно јасно испољава у пуној светлости *ауџорову свесџ о делу*, конкретно о тексту који настаје, и *о уметничкој креацији уоџишџе*. Уметничка креација је, примарни услов продужетка човекове егзистенције. „Свијет је књига отворена у којој треба учити шта је свијет”(202). Свет = књига и књига = свет – то је *џачка џледишџа* писца и критичара Његоша која објашњава однос према уметничком делу. Књига као материјални израз уметности и знања и књига као затворени естетички знак и предмет новоствореног света – све говори о личности која јасно види две стране једне човекове личности и егзистенције. А „свијет је”, објашњава даље везу и однос писац, „позориште смијешно на којему се треба у различитим и свакобојним маскама показивати” (202). Ова проза је један од нових видова Његошевог испољавања. Настала на путовању и као узрок и последица комуникације са пријатељима,¹⁵ она опровоцира поређење чина *џуџовања* и чина *џисања*. „Ево по земљи идем, а по вјетру путујем, као комета што снује по зраку

¹² Писмо је датирано 25. децембра 1850.

¹³ Писмо Александру Карађорђевићу упућено са Цетиња 12. јула 1851. године

¹⁴ Писмо је датирано 31. јануара 1851. године, десет месеци пре смрти.

¹⁵ „Треба се држати старог вина и старих пријатеља”, истиче на почетку писма Његош.

или, чистије и приличније казати, као кртина испод земље што баврља тамо-овамо сједујући кривијем правцем својијем” (202).

И ту, после истицања да човекова просвећеност напредује, долази, за наша испитивања, кључни став аутора да је у његовом „писању исто као у путовању”: „Ја сам у писању исто као у путовању, нигде се не умијем једног правца држати, него све тумарам” (202). Овај аутокритички и аутопоетички аксиом, стављен у писму у заграду, дакле, као неспорна чињеница и информација, објашњава суштину Његошевих дела: По форми она су различита, од епских песама на народном језику, до космичко-мисаног пева (*Луча*) и епско-драмског пева (*Горски вијенац*), или до љубавних песама. Између дела не води један пут и не постоје тематско-формалне сродности, па израз Његошев *тумарам*, иако није из категорије теоријско-естетичких појмова, прецизно дефинише проблем. Тако аутор постаје *прави теоретичар* који уопштава суд у своме делу.

У истом писму, међутим, он јасно употребљава и један у модерној теорији неизбежан појам именован као тачка *зледишћа*. Поводом писма/путописа из Рима и његове сврхе каже: „Свак са своје тачке ствари гледа, свак другчије очали на очи носи”, чиме је проблем свео на субјективну и објективну димензију, односно указао на сву сложеност виђења и доживљавања, с једне, и писања, с друге стране, као процеса којим људи могу да се „задахну духом поезије”. Стихови о којима говори, уписани на куполи Светог Петра – такође упућују на свест о делу и на мишљење стваралачког процеса.

Његош мисли и културу писања као целину. Она је „умотвор”. „Мало Славјани пишу, а многи су почели пискарати” (208)¹⁶ – критички је суд уметника који мисли у глобалним симболима. Култура је један такав симбол, а у њеном средишту је писање као креативни чин.

Свест о делу критичара зналца и умотворца Његош афирмише у писму Меду Пуцићу, чије дело интересантно именује као „умотвор”, а посебно када изриче оцену једног историчара књижевности: „Дубровник је јединствена дика књижевности наше” (176).

Практично пред саму смрт, примивши „Пјесме” Бранка Радичевића, Његош ће дескриптивно и сликовито изрећи антологијски књижевно-историјски суд о њиховој вредности и значају и показати се поново као глобални мислилац културе. „Бранко је приличан прољећњему лептиру који лети с цвијета на цвијет. Он исто по запуштеној српској ливади ради”, пише Његош, док „тјело страда и стење, душа се вије у олујама” (209).

О свом учитељу Сими Милутиновићу разложно ће рећи да „и у мишљењу и у говору, и у свом животу, то је био прави пјесник; у пјесмама истина

¹⁶ Писмо учућено В. Ханки, Трст, 21. јула 1851.

неједнак, али често са полетима тако снажним да му се мораш дивити”.¹⁷ Једна једина критичка реченица обухвата битне елементе критичког суда.

И док у оцени Бранкове књиге видимо историчара књижевности, у писму Л. А. Франклу, двадесетак дана пре смрти, које завршава речују „збогом”, испољавајући дух посматрача природе као основни дух песника, Његош сажима своје поетичко искуство мишљења смисла и функције поезије и пружа путоказ за разумевање аутопоетике и стваралачког карактера. Писмо плени мисаоном снагом и искреношћу.

„Сам сам у тестаменту свом написао: смрт је надживљавање, преображавање. Да сам здрав, ко зна како би и мене Рим преобразио. Но болест ме гони што пре кући... Ипак, ко би то раније могао и поверовати, нигде се нисам тако слатко одмарао у Риму као у папином Ватикану! Наравно, пред Рафаселовом сликом *Преображење Христово*. Отпутоваћу, а нисам се сит нагледао тога Христовог лика: миран човјечји лик на којем пише: да је посао довршен. Пред тим платном сам се испуњавао миром, осетио шта је то мир у души. Чим окренем главу од слике, одмах нагрну неке бриге и жеље. Кад се опет вратим слици, осећам, или мислим, не знам тачно: да је и брига или жеља већ доста. Лак као облак, путујем далеко, далеко сам већ. Је ли збиља свега доста? Спевом сам песму мисли, проклео Омер-пашу, написао тестамент Богу – је ли доста? Не знам. Али знам да је Рим тајанствен град, да ме преображава, диже ме од земље, носи. (210)

Критичку свест о стваралаштву и свом делу П. Љ. Ненадовић у „Писмима из Италије” јасно уочава и назначава је као битну црту Његошевог људског и старалачког карактера. То су „лепе црте у његовом крактеру” и могу бити узор и ствараоцима и критичарима, јер је био „одушевљени песник, племенит човек и успешан дипломат”.¹⁸

Та свест, говоре сведочења савременика једнако као и писма, има високо естетичко одређење. „Што год је од човека не може савршено бити”, резимира он своју расправу о Шекспиру и свом делу са Матијом Баном, успут указујући на свест о манама дела и намерама да га поправља. Али, закључује: „Што написах, написах, нећу више у то ни боцнути пером”.¹⁹ Рафиновану свест, као о структури *Горски вијенац* и *Луче* Његош казује, по сведочењима савременика, и о уметничком језику. М. Бану ће рећи: „Нипошто, не дирајте ми ону реч *љубави*, она је на свом месту и њоме се поносим”. На што нам

¹⁷ *Савременици о Његошу*, Ново покољење, Београд 1951, 141.

¹⁸ *Савременици о Његошу*, (Матија Бан), 143.

¹⁹ *Савременици о Његошу*, 146.

храброст без љубави народу,²⁰ пита, показујући мотивацију за своју метафору! Истовремено он има свест о значењу и мотивацији дела у целини. Иако исказ странцу има елемената патетике и озлојеђености, у суштини је истинит. На почетку је питање стварања, а све остало се тиче историје:

„Моји су стихови сви жалосни; ја их не пишем више! – Ја пред собом видим гробну плочу на којој стоји написано: Овде лежи владика црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа. И томе имамо највише захвалити вашим земљацима, господине, који и мртву турску руку држе под нашом гушом. И кад год видите ову слику, сетите се милиона хришћана, који су моја браћа и који без икаквих права пиште под нечовечном турском руком; и ви те Турке браните. Кад дођете у богати Лондон и кад покажете ову слику својим пријатељима, немојте им казати: Ово је владалац једног срећног народа; него им кажите: Ово је мученик једнога за слободу мученичког народа. Кажите им: Срби могли би победити Турке, али не могу да умилостиве вас, хришћане”.²¹

Парафразирајући народну песму, Његош енглеском лорду казује: „Да се море претвори у мастило, а небо у лист књиге беле, не би се могли наши јади исписати. То је малено место за нашу тугу” (181). Символи: мастило, лист књиге беле – упућују најпре на свест о смислу стварања и стореног дела, на доминантну позицију ствараоца у Његошевој личности и, на крају, на епско-романтичну карактерну црту уметника (књига бела и космичко димензионирање историјске патње). Препознајући у Његошу поету, великог поету,²² Ненадовић пружа изванредне примере његовог естетичког и критичког укуса. Разгледање уметничких предмета у Напуљу овако описује: „Владника не мари да види мноштво ствари; он гледа само оно што је најлепше и најређе. При ономе што му се допадне он се дуже задржи и пажљиво посматра. Укус му је леп и нежан. (...) Која му се слика допадне, узме столицу и седне пред њу па је дуго посматра”.²³

Ненадовићево уметничко дело постаје драгоцен извор за разумевање Његошевог стваралачког карактера. У њему налазимо клетве као у *Горском вијенцу* упућене Омер-паши који се спрема да кидише на Црну Гору – тај „каменити крш, окупан сузом и крвљу”, како је он посматра у његовом поезму. А клетве стаје као у тужбалици:

Е, да бог да, пошао трагом свију потурчењака,
Српско му зрно срце разлијело,

²⁰ Исто, 147.

²¹ Исто, 181.

²² Исто, 182.

²³ Исто, 185.

Е, да бог да га разгубало српско млијеко
 којим је одојен,
 Е, да бог да на страшном суду погледао се
 у очи с Обилићем,
 Не да ми пас ни боловат ни умријет с миром.²⁴

Само свест уметника која је истовремено мислила слободу и како да „упитоми свој народ” и поезију тако може певати и рећи „Црногорци не љубе ланце”. А писао је Његош готово до смртног часа, па је тако забележио и мисао: „Пробах перо и мастило, али ми писат није мило”,²⁵ говорио је онда када је дошао на „ждријело вечнога дома”.²⁶ Његошева писма, према томе, показују стваралачку логику и психологију духа који се, у извесним тренуцима, измешта из државно-националног и прагматског реферисања „у свет естетског”²⁷ као услов слободе. Бити у свету естетског за Његоша, по нашем разумевању писама, сведочења савременика тестамена, и читавог књижевног опуса, значи остварити *йоейизам свейша* и вољу уметности као вољу за моћ. То је примаран услов његових песама као неке врсте поетског праксиса. Та писма обликују: 1) *нарайивийейей*²⁸ и 2) *неоийизам*. Прва карактеристика доминира и има мању уметничку вредност, па као таква писма имају више *историјски значај*. Друга карактеристика одликује мањи број писама, али упућује *на ауиойоейичку констанију у йроцесу стварања*. Поетизам открива отисак прста и душе песника и у писмима утискује лични печат ствараоца, „уметничку личност песникову” која, битно је, није била затворена према „ученој инспирацији”.²⁹

Поетизам ових писама/путописа, преображен у крилате и надахнуте репортаже, мора се поимати као прожимање култура; примитивна, епско патријархална, више вербална но материјална, сусрела се са класицистичком, византијском, и у њу продира снагом уметничке слободе. У Његошевом тексту, надрастање писама као уметничко сложенијој форми, та култура тражи пут ка уметности. И то је услов без којег се не може разумети поетизам писама. Она су израз „обликовања живота”,³⁰ што је Његошев *нагонски стваралачки израз и сјознавање културе*. Тако се практичном Његошу „који унапређује просвјету и књижевност”³¹ прикључује креативни Његош

²⁴ Исто, 188.

²⁵ Исто, 193.

²⁶ Исто, 198.

²⁷ Александар Илић, *Поетизам*, Народна књига/Алфа, Београд 2000, 11.

²⁸ Мике Бал, *Нарайологија*, Народна књига/Алфа, Београд 2000, 184.

²⁹ Перо Слијепчевић, *Огљеди*, МС СКЗ, Нови Сад – Београд 1972, 148.

³⁰ Перо Слијепчевић, *Пејтар Пејровић Његош*, Нолит, Београд 1963, 32.

³¹ *Савременици о Његошу* Т(ифун) Ђ(укић), Ново покољење, Београд 1951, 6.

који усложњава свој стилски израз кроз нове форме. Човек који унапређује „просвјету и књижевност” и „владика (који се) може назвати великим човеком”³² као политичар, свакако, има свест о стварању дела. Осим писама, њу сведоче и Његошеви савременици, путописци, новинари, књижевници, свештеници, дипломате – сви који су оставили сведочанство о својим сусретима и разговорима са њим.³³

Анализа проблема показује како се и епистоларна проза, почев од писама од којих смо кренули, преко сведочења савременика, до текста *шестнаменџа* као најсажетијег и крунског извора, а помињаног такође у писмима, јавља као услов разумевања Његошеве уметности и открива како се проблем усложњава. Мудра Исидора Секулић у тестаменту уметника и владара налази „уметнички надахнуту рефлексију”,³⁴ и то је доказ да наш траг и проблематизовање има пуног смисла и значења. Као песник он има везу са „суштином вечности још на земљи”, јер пише језиком „чија је креативна воља безмерна”.³⁵ И тестамент, као и писма и сведочења савременика, доказује да је Његош знао за божанско савршенство: за Бога као уметника и беду људску на земљи као две поларности. Јадну и кукавну Црну Гору, на пример, треба увек мислити као ову другу поларност и кључни симбол песника и владара Црне Горе. Управо то показују и епистоларна проза, и тестамент. Уметник, уметник-Бог и „кукавни и витешки народ Црне Горе” – главна су опсесија нашег уметника, и кад се изражава уметнички, и кад се изражава административно и званично, и кад свет мисли стваралачки. У тим аспектима види се једна јединствена „конструкција владичиног бића, сажета, сведена, али потпуна”³⁶ каже тачно И. Секулић.

Све заједно говори да Његош мисли психологију, логику и филозофију стварања и тај феномен се прелива из писама у дело и из дела у писма као „драма стварања”. Дело које је намењено „развишљању и трајном памћењу”³⁷ може се разумети и памтити ако се прате пулсације његових идеја у писмима. Тај процес, видимо, олакшава поступак сазнања и памћења.

³² Тако мисли немачки путописац Јохан Георг Кол, сведочећи свој сусрет с Његошем, исто, 167.

³³ За наш суд индикативна је цитирана књига *Савременици о Његошу* и она може бити такође међу примарним изворима за наша истраживања.

³⁴ Исидора Секулић, *Његошу књижа дубоке оданости*, МС, Нови Сад, 1961, 387.

³⁵ Исто, 338.

³⁶ Исто, 307.

³⁷ Радомир В. Ивановић, *Његошева психологија и филозофија стварања*, Градска библиотека Нови Сад, 1997, 33.

